

תל אביב – עיר גלובלית?

דו"ח בנושא ההיצע היצירתי של העיר הגדולה בישראל

ד"ר אולי מולד

מבוא

האו"ם צופה שעד לשנת 2050, 75% מאוכלוסיית העולם יתגוררו בסביבה אורבנית. מכאן חשיבותן הגוברת של ערים מבחינת פיתוח אנושי עתידי. כמו כן, זו חובתם של מנהלים עירוניים לבנות, לפתח ולתחזק ערים בבאופן שיוצר מקומות שראוי לחיות בהם. על מנת להשיג יעד זה, אין זה מפתיע שמספר גדול והולך של ערים, באמצעות מנהליהן וממשליהן, מתחילות להשקיע יותר זמן, משאבים ומאמצים בניסיון להפוך את עירם למקום מושך שרצוי לחיות בו. לעבוד בו ולבלות בו.

אבל מהי עיר גלובלית? כיצד הופכת עיר לעיר גלובלית? דו"ח זה יתייחס למקרה של תל אביב כעיר גלובלית במובן הרחב ביותר של המונח. באופן ספציפי יתמקד הדו"ח בנושא היצירתיות ובתעשיות היצירתיות כדרך לבטא את הגלובליות של העיר. המנטרה של "עיר יצירתית" זכתה לחשיפה רבה בשנים האחרונות בזכות השיח שמתנהל בנושא ערים גלובליות (פראט, 2008; פק, 2011).

לפיכך מדגיש דו"ח זה כיצד תל אביב יכולה להיחשב לעיר יצירתית 'אמיתית', ומהי משמעות הדבר לגבי האתוס של תל אביב כעיר עולם.

רקע

תל-אביב נחשבת לעיר עולם חשובה. על פי קבוצת ה- GaWC (Globalisation and World Cities Group) באוניברסיטת לונדון, עלתה תל אביב מדירוגה כעיר מסוג "גאמה" בשנת 2000 לעיר מסוג "גאמה פלוס" בשנת 2004. בסבב הדירוג האחרון שנערך ב-2008 היא עלתה שוב והגיעה לרמה של עיר מסוג "ביתא פלוס". מבחינת מעמדה האזורי של תל אביב באזור המזרח התיכון וצפון אפריקה (אזור הקרוי MENA), רק איסטנבול מדורגת במקום גבוה יותר. יש לציין ש"תל אביב משמשת כשער הראשי של ישראל, תוך עקיפת הבירה ירושלים, רוויית הקונפליקטים [שמדורגת במקום ה-14]" (באסנס ואחרים, 2010: 104 – על תל אביב והקשר שלה עם ירושלים יורחב בהמשך). תל אביב רשמה ציון של 0.41, כאשר פירושו של ציון בגובה 1 היא להיות העיר המקושרת ביותר (לונדון משמשת כאמת המידה). עם ציון של 0.41, תל אביב מקושרת ברמת שהיא כמעט מחצית של הרמה המקסימלית. לגבי תעשיות ספציפיות (שנמדדו במתודולוגיית הדירוג), תל אביב מדורגת במקום הראשון באזור המזרח התיכון וצפון אפריקה בתחום של ראיית חשבון, עם ציון קישוריות של 0.61. במגזרים אחרים דירוגה נמוך יותר, והיא בעלת ציון דל במיוחד כשמדובר בשירותים משפטיים (ציון 0) שהוא נמוך יותר אפילו מזה של ירושלים.

בנוסף לנתונים ה'רשמיים' של ה- GaWC, קיים דירוג ניסיוני ששמו Global Buzz, אשר נערך במשך שנה אחת בין השנים 2009 ו-2010. Global Buzz נהג מדי חודש לעקוב אחר מספר נבחרי ערים (בסה"כ שנבחרו 64 ערים עקב השיבותן הגיאופוליטיות והאזורי) ובוצעה מדידה של ה'רעש' שהן מייצרות ברשת האינטרנט. במהלך אותם 12 החודשים, דורגה תל אביב בעקביות במקום שנע בין 58 ל-60. הדירוגים הספציפיים שנרשמו בכל אחד מאותם החודשים היו כדלקמן: 58, 60, 59, 59, 60, 59, 59, 59, 59, 59, 59.

59, 60, 59 - לבסוף 59. למרות שמדובר בדירוג ניסיוני, הוא מספק מדד מהיר וקל יחסי לגבי היקף ה'פלטפורמלי' הקיים אודות עיר מסוימת בכל חודש נתון.

מעבר למידע שמקורו ב- GaWC, קיימים פרסומים נוספים שמתייחסים לתל אביב כעיר שהיא מעין 'דרך ללא מוצא', שמדגישים את הקישוריות האזורית שלה ב'ספר' 2000. קיפניס (2004) סבור שתל אביב נמצאת במצב של 'דרך ללא מוצא בספר' (במובן של שטח הגובל באזור לא מפותח) בכל הנוגע ל"מגה" שווקים במערב אירופה ובצפון אמריקה.

ההקשר הלאומי

קיים קונסנסוס כללי שתל אביב הנה העיר המרכזית בישראל, בעלת חיי תרבות תוססים ותמהיל מגוון של קבוצות מיעוט בתוך אוכלוסייתה (כפי שהוצג לפני מספר שנים על ידי קומר, 1995). מדיניות של אי התערבות בנושא הגירת עבודה שהייתה נהוגה בשנות ה-1990 הביאה לכך שמהגרי עבודה רבים נשארו לגור בתל אביב, אם כי חלק מהם חזר לארץ מולדתם. תופעה זו יצרה אוכלוסייה מגוונת שהמריצה, ללא ספק, את 'פתיחותה' של העיר. קיומה של פתיחות זו מהווה מרכיב מרכזי בחלק מהתיאוריות הנפוצות ביותר שעוסקות בפיתוח עירוני. אחת החשובות בהן היא התזה של ריצארד פלורידה שעניינה המעמד היצירתי (2002). על פי תזה זו, 'מעמד יצירתי' מורכב מאותם האנשים שנחוצים לכלכלה החדשה (למשל מפתחי תוכנה, מוסיקאים, רופאים, אקדמאים, עובדי תעשיות יצירתיות וכד'), והם נמשכים למקומות (לערים) בעלי מאפיינים מסוימים. פלורידה אף גיבש 'מדד למעמד היצירתי' הכולל מדד שמתייחס לאוכלוסיה הגאה ומדד הקשור לאוכלוסיה הבהומית – וזאת כדי לאמוד עד כמה העיר אכן פתוחה ו"קולית". כמו כן, ככל שעיר עושה מאמצים להיות מכילה יותר, סובלנית יותר ובעלת יתרונות יחסיים רבים יותר, כך היא תמשוך אליה את 'הגרעין היצירתי העליון' של עובדים, שבעקבותיהם מגיעים העסקים / המשרות. למרות שהיא זכתה לביקורת נוקבת, לעבודתו של פלורידה השפעה ניכרת ברחבי העולם ורצוי לתת עליה את הדעת.

ראם (2008) סבור שישראל היא מדינה שמוגדרת על ידי שתי מגמות סותרות אך עכשוויות. מגמה אחת היא החתירה למוקרטיה ליברלית מתקדמת בעלת אפיון קוסמופוליטי (מכאן הפוטנציאל של המעמד היצירתי). המגמה השנייה היא ההליכה בכיוון של מסורתיים אתניות-דתיות ודחייתן של חילוניות הקשורה לגלובליזציה המונעת על ידי כוחות השוק. ראם גם מציין שתל אביב הקוסמופוליטית, המונעת על ידי תעשיות עתירות ידע, מייצגת את המגמה הראשונה, בעוד שירושלים – עיר אשר בשליטה גדלה והולכת של יהודים חרדים – מייצגת את המגמה השנייה. אם כך המצב, נראה שתל אביב, בניגוד לירושלים, היא העיר שמוצבת במקום האידיאלי כדי ליהנות מההשפעות החדשות ביותר של הגלובליזציה.

העליונות הנתפסת של תל אביב בתוך ישראל (עיר עליונה היא עיר שגודלה לפחות כפול מהעיר שמדורגת אחריה מבחינת גודל) רומזת על כך שכל השקעה זרה שתיעשה בישראל תימשך לכיוונה, הן מבחינת כוח עבודה והן מבחינת זרימות בלתי מוחשיות של השקעות כגון תנועות תרבותיות ורעיונות. מדיניות לאומית שהונהגה יחסית באחרונה, שביקשה להסיט מקומות עבודה מתל אביב לטובת אזורים אחרים בארץ, הביאה לתוצאות מעורבות (אלכסנדר, 2007). לכן נראה שבעיר תל אביב קיימת צמיחה 'אורגנית' שלא ניתן לגזול ממנה באמצעות צעדים של הממשלה הלאומית או של הרשויות האזוריות. דבר זה גם בא לידי ביטוי בדירוגים של ה-GaWC. אם נבחן את ירושלים על פי אותם הדירוגים, נראה שבשנת 2008 היא נחשבה לעיר שמסתפקת בקיים – לעיר שיש בה פעילות גלובלית מועטה ועיר שמתמקדת בסיפוק עצמי של צרכיה. כלומר, ירושלים היא עיר עם המבט כלפי פנים. תל אביב היא עיר עם המבט כלפי חוץ. חשוב להצביע על כך למרות שהדירוג מבוסס על מספר קטן של עסקים יצרניים מתקדמים שהם בעלי אופי גלובלי, ואין הדבר בהכרח משקף את העיר 'כולה'. לדוגמא, בין הערים האחרות שדורגו ב-2008 כערים שמסתפקות בקיים, ניתן למנות למשל את לאס וגאס, שלכל הדעות הנה בעלת משיכה בינלאומית (אם כי בתחום אחד בלבד). הסיבה לכך היא שבלאס וגאס חסרה פעילות עסקית שנמדדת במתודולוגיה של ה-GaWC, ולכן היא מופיעה במקום נמוך מאד ברשימה.

בנוסף, ייתכן שתרמה להתפתחותה של תל אביב העובדה שהיא אינה ממלאת, או כמעט שאינה ממלאת, תפקידים של עיר בירה. בערים שנבחרו מראש לשמש ערי בירה (כגון וושינגטון די.סי. בארה"ב, קנברה באוסטרליה, ברזיליה בברזיל או אבוג'ה בניגריה), לעתים קרובות ניכרת התפתחות כלכלית איטית, ובמקרים מסוימים היא אפילו נעדרת לחלוטין. בכל המדינות הללו נמצאות הערים הגדולות ביותר בקרבת מקום לערי הבירה, והן גדלות בקצב הרבה יותר מהיר מערי הבירה – אולי בשל העדרן של השפעות פוליטיות שמעמד של עיר בירה עלול להביא עימו.

תל אביב היצירתית

המגזר הכלכלי היצירתי של תל אביב הנו מגוון. הוא פועל במרחב עצום שנע בין מוסד כגון מוזיאון תל אביב לאמנות, לבין הפלטפורמות האמנותיות הרב-תחומיות שמציעה גלריית "החנות". גיוון בהיצע התרבותי תורם להגדלת המשיכה של עיר בעיני המעמד היצירתי (פלורידה, 2002), אם כי חשוב שההיצע יהיה מהסוג הנכון (פק, 2005; פראט, 2008). החלק הנותר של הדו"ח יתאר כמה מהשירותים התרבותיים הקיימים.

מוזיאון תל אביב לאמנות (תמונה 1), למשל, הנו פיתוח שעלותו הסתכמה במיליוני דולרים, והוא נועד ליצור מרחב בעל חשיבות לאומית – מקום שבו ניתן לאכסן את האמנות המודרנית הישראלית כולה. בהיותו יצירה אדריכלית מרשימה, הבניין עצמו מהווה אנדרטה לשאיפתה של תל אביב להגיע למעמד לאומי וגלובלי. החדרים הפנימיים, המזכירים מערות, מתאימים לתערוכות גדולות ומבקשים למשוך אוצרים ותצוגות מהעולם – בנוסף לליקוט האמנות הטובה ביותר שיש לישראל להציע. עם יעד ברור שהוא הגעה ל"רובד העליון", מרחב זה הוא מהסוג שעיר זקוקה לו כדי למשוך את אותן התערוכות ואותם האמנים, שבעקבותיהם מגיעים יותר מבקרים ויותר לקוחות שמשלמים דמי כניסה. השירותים שעיר מספקת הנם חיוניים לסטטוס שלה בעולם. יכולתה להתחרות ולמשוך את הסיורים המאורגנים הפופולריים ביותר, התערוכות והאמנים המבוקשים ביותר, היא צעד חשוב בטיפוח 'רעש' בעיר.

התפתחות נוספת שאירעה באחרונה, שגם גלום בה יתרון תחרותי דומה, היא פתיחתו של מוזיאון העיצוב חולון (תמונה 2). למרות שהיא אינה שייכת רשמית לתל אביב, חולון נמצאת במרחק נסיעה קצר ממרכז העיר. לאור ההיצע המצוי במוזיאון העיצוב ובמדיטק הסמוך, מספקת חולון תוספת מועילה למשיכתה של תל אביב כמקום בו מתרחשת פעילות תרבותית לאומית ובינלאומית. המוזיאון עצמו, שנפתח ב-2010, הנו יצירת מופת אדריכלית שמוסיפה הידור לתשתית הקיימת בסביבה. יחד עם זאת, שטח התצוגה שלו הוא קטן מדי כדי לארח תערוכות שהן באמת בינלאומיות (הוא הרבה יותר קטן מהשטחים החדשים במוזיאון תל אביב לאמנות). יחד עם זאת, המשיכה של הבניין עצמו, כמו גם הייחוד והפונקציונליות שלו והשטח הפנוי במדיטק הסמוך, עשויים להוות מרחב אטרקטיבי מאד בעיני מציגים שאולי מחפשים מקום שהוא זול יותר אבל לא פחות יפה. בכל אופן יהיה צורך לחזק את קשרי התחבורה עם תל אביב. ייתכן ורצוי גם לעודד את השימוש ב'מנטרה' שמדברת על תל אביב כ'עיר-אזור' – וזאת כדי לנצל את התשתיות הקיימות בחולון ובערי לוויין אחרות.

לתל אביב יש הרבה להציע מבחינת המרחבים בהם ניתן לקיים מופעים/תערוכות לקהלים גדולים. יחד עם זאת, כדי שהעיר תצליח כ'עיר יצירתית', יש למצוא את ה'איוון' הנכון בין המוסדות הללו לבין בסיס מוצק של יצירות ברמת הציבור הרחב. הפלטפורמות הגדולות אכן יצליחו אך ורק אם העיר כבר משמשת מקלט לערכים אמנותיים מהותיים שמושרשים בקהילה. תל אביב נמצאת בעמדה מצוינת מאחר ויש לה, כפי הנראה, מקומות כאלה ברחבי העיר. דוגמא לכך היא גלריית "החנות", אשר מציעה מרחב קטן, אך רב-תחומי, למופעים בהם שחקנים יכולים לפעול לצד אמנים ומוסיקאים ולהציג מופעים בהם משולב ההווי התרבותי של העיר באמצעות מגוון רחב של דיסציפלינות. היוזמות התרבותיות העצמאיות הן חיוניות למרקם של כל עיר מאחר והן מספקות קשת רחבה של היצע תרבותי עליו ניתן לבנות תחרותיות כלכלית. "קו 16" הנו דוגמא נוספת. מדובר בגלריה קהילתית לאמנות עכשווית שמספקת מרחב תצוגה לאמנות שהיא מחוץ ל'מיינסטרים'. מאחר והאמנים שמציגים בו לעתים אינם יכולים להרשות לעצמם לקיים תערוכה או לשכור מקום בשטחי התצוגה הגדולים בעיר או בפסטיבלים הגדולים כמו "צבע טרי" שיתואר להלן, מהווה "קו 16" אמצעי תרבותי חשוב ביותר. דוגמא אחרת היא חדרי המוסיקה הקרויים "צימר" (תמונה 3), שמספקים מרחב שימושי למוסיקאים בתחילת דרכם שעוסקים ביצירה ניסיונית. זירת ה"צימר" אף מאפשרת להם להציג את מלאכתם בפני הציבור מבלי שהאחרון יידרש לשלם מחירים גבוהים.

התחנה המרכזית הישנה בתל אביב היא מקום מרתק. לעתים קרובות יצירות נתפסת כתרופת פלא לקיפאון הכלכלי בו שרריות ערים רבות. כאן, הפכו תחנת אוטובוסים מוזנחת לסביבה בעלת אוריינטציה של חברת

הזנק שיש בה גם תבונה יצירתית. היא נמצאת באזור העני יותר של העיר ורבים מתושביו מתמודדים עם בעיות סמים וזנות. יחד עם זאת ולמרות מעשי הפשע באזור, בתחנה המרכזית הישנה קיים מרחב תצוגה פונקציונלי - שבעבר שימש כמשרדי התחנה - בו יכולים אמני גרפיטי וגננים קהילתיים לערוך ניסויים. לעתים קרובות מדי יצירות שנובעות מתוך נסיבות אסורות נדחקות לשוליים על ידי מתכננים בערים רבות בעולם. אולם באזור התחנה המרכזית הישנה, לקחה תל אביב שטח נטוש שמאכלס על ידי אנשים השייכים לשולי החברה, והציעה להם מקום ליצור. מדובר ביוזמה הראויה להערכה. אם היא תנוהל נכון, היא תספק לאנשים במצוקה אמצעי דרכו יוכלו לנצל את כישרונותיהם בצורה חיובית וקונסטרוקטיבית.

התחנה המרכזית הישנה מתאימה איפוא לסוג מסוים של אמן/עוסק יצירתי, אבל היא לא תוכל לספק את היתרון התחרותי הכלכלי הישיר שדרוש למעמד של עיר גלובלית. השגת אותו המעמד תתאפשר אולי באמצעות "צבע טרי", יריד האמנות השנתית בתל אביב שמציגה יצירות אמנות עכשוויות שמושאלות מגלריות ברחבי העיר וגם מגלריות במקומות אחרים בארץ. היריד, שנערך ב-2011 בפעם הרביעית, מתקיים כל שנה באזור אחר של העיר תוך הפיכת מתחם תעשייתי ישן לגלריות זמניות למשך 5 ימים. השתתפותם של האמנים כרוכה בהוצאה כספית שעלולה להרחיק אמנים רבים מתל אביב, אם כי נערכת תחרות על שטחי תצוגה 'ללא תשלום' שמתנהלת כההליך "עיוור" (כלומר, עבודות המתחרים נבחנות ללא זיהוי שמי). תחרות זו מבטיחה את השתתפותם של 'הטובים מבין הנותרים' ב"צבע טרי" ומדובר בתהליך חשוב. העובדה שמאפשרים לאמנים שבאופן רגיל לא היו יכולים להרשות לעצמם להציג במקומות מסוג זה, פירושה יצירת הזדמנויות לשיתופי פעולה בלתי צפויים ואקראיים שבהם נחוצים לצמיחתה ולהתפתחותה של עיר יצירתית.

סיכום

עיר יצירתית אמיתית היא עיר שמשרתת את כלל הספקטרום של הכישרון. לעתים קרובות מתרכזות מדינות בנושא ערים יצירתיות ברובד ה'יוקרת' - כלומר, באולמות קונצרטים מפוארים או בגלריות לאמנות עכשוויות שהן המילה האחרונה בתחום. המוסדות האחרונים אמנם חשובים, אבל הם מהווים רק פן אחד של קשת רחבה של כישורים יצירתיים שמחייבים התייחסות. ערים שמתמקדות בסוגה צרה מדי יצליחו פחות ובטוח הארוך ייפגע כושר התחרותיות שלהן ברמה הגלובלית - לעומת ערים שמאפשרות לכל סוגי היצירות להישגשג. ג'יין ג'ייקובס (1969), אחת מהוגי הדעות הבולטים ביותר של המאה ה-20 בתחום החשיבה העירונית, הצביעה על החשיבות של השונות התרבותית לגבי צמיחה כלכלית. שונות זו חשובה ורלבנטית גם היום כפי שהייתה כשג'ייקובס ביטאה אותה בשנות ה-1960 בגרניץ' ווילג' בניו יורק. יצירות (וניצולה הכלכלי המוצלח) נשענות על הקשרים הבלתי צפויים והאקראיים שמתרחשים מדי יום בסביבה העירונית. הערים המצליחות ביותר הן ערים שמספקות הזדמנויות להיווצרותם של שיתופי פעולה אלה. התחרות שמתקיימת ביריד האמנות "צבע טרי", הפלטפורמות היצירתיות והרב-תחומיות שמציעים מתחמי "החנות" וה"צימר" ושטחי החממה המוצעים על ידי "החללית" - הם כולם דוגמאות לדרך שמאפשרת לפעילות יצירתית פורה להישגשג. הניסיון לארוז ולמייין פעילויות לפי קטגוריות צרות ומרחבים ספציפיים מביא לצמצום של אותן פעילויות, ואף עלול לגרום לניכור אצל אמנים בטווח הארוך.

לתל אביב הווי תרבותי ייחודי. האדריכלות המפורסמת של סגנון הבאוהאוס, אמנות הרחוב והגרפיטי המורכבים (לעתים) ומוסדות התרבות הגדולים - כולם מהווים חלק של התמהיל הבריא של הפעילויות וההיצע האמנותיים. כמו כל עיר אחרת, בפני תל אביב עומדים קשיים ומכשולים - שכר הדירה הגבוה ומחירי הדיוור הם בין הבולטים בהם. למעמד של עיר גלובלית יש גם השפעות שליליות שרובן, למרבה הצער, אינן בשליטת הרשות המקומית. השגת מעמד של עיר גלובלית הפכה ליעד המרכזי אצל ערים רבות בעולם. הקטליזטור מאחורי יעד זה הוא משקל היתר שניתן לאותם "דירוגים" של ערים, שלעתים לא עושים יותר מאשר לשמש רשימות מצאי של פריטי אספקה הדרושים לתאגידים רב-לאומיים ולאליטה הגלובלית (מולד, 2010). זה לא מה שהופך עיר לעיר גלובלית. מתן הזדמנות לכל מיני אנשים לפתח נישא יצירתית אישית (בין אם בתעשיות היצירתיות ובין אם בכל סקטור אחר) - הוא הפן האמיתי של עיר גלובלית, ולתל אביב יש את זה בשפע.

תמונה 1 : מוזיאון תל אביב לאמנות – החזית האדריכלית הייחודית (משמאל) והחלל הפנימי (עדיין לא גמור בעת הצילום) המזכיר מערה (מימין)

תמונה 2: הארכיטקטורה המרשימה של מבנה הגג במוזיאון העיצוב חולון

תמונה 3: מתחם המוסיקה "צימר"

תמונה 4: התחנה המרכזית הישנה – המשרדים הוסבו לשטחי תצוגה (משמאל) ומשתמשים במרחב החיצוני לצורך אמנות גרפיטי (מימין)